

АНТИРЕЛІГІЄЗАЦІЯ МУЗЕІВ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД: ДВІ ПАРАЛЕЛІ НАСАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В КІНЦІ 1920-Х – 1930-Х РОКАХ

На основі архівних матеріалів, історичної літератури, публікацій періодичних видань досліджується участь Спілки воєвничих безвірників України у залученні музеїв до антирелігійної роботи, у виникненні антирелігійних музеїв та використанні музейної діяльності в насадженні суспільству антирелігійних переконань.

Ключові слова: Спілка воєвничих безвірників, релігія, музей, антирелігійна пропаганда.

Наявність великої кількості конфесій, активна громадсько-політична діяльність церковних організацій, тісний взаємозв'язок релігійних та національних почуттів потребує сьогодні не лише врахування, а й суттєвого вдосконалення політичних, правових, соціальних аспектів у подальшому зростанні національної самосвідомості та консолідації українського народу. Саме тому дослідження процесу становлення державно-церковних відносин в Україні в міжвоєнний період, ролі та місця Спілки воєвничих безвірників (далі – СВВ) у загальному структурованому механізмі антирелігійної політики партійно-радянських органів має значну цінність для об'єктивного відтворення історичного минулого. Водночас воно апелює до сучасності, окреслюючи визначальні орієнтири у вирішенні державно-церковних проблем сьогодення.

Антирелігійна та антицерковна політика державно-партійних органів України міжвоєнного періоду у вітчизняній історіографії ґрунтовно й різнобічно вивчена. У цілому ряді досліджень на цю тему автори так чи інакше торкаються питання ролі й місця Спілки воєвничих безвірників у забезпеченні антирелігійної політики, розглядають діяльність безвірницького товариства як засіб масової атеїзації населення. У той же час окремі аспекти проблеми, зокрема ті, що стосуються змісту та форми діяльності СВВ у різних сферах тогочасного суспільного життя, потребують детального вивчення, сучасного осмислення. Саме цим і пояснюється вибір теми даного дослідницького пошуку.

Увесь подальший історичний розвиток як

України, так і Радянського Союзу в цілому після приходу до влади більшовиків підтвердив: розробляючи стратегію й тактику антирелігійної роботи, комуністична партія, крім державних органів, передбачала участь у ній школи, культосвітніх установ, профспілок, громадських об'єднань. Це явно суперечило проголошеному державою принципу свободи совісті.

Не залишилася поза цим переліком і музейна діяльність. Уже існуючі і новостворені антирелігійні музеї активно використовувалися Спілкою воєвничих безвірників у боротьбі з релігією, насадженням у суспільстві антирелігійних переконань.

Уперше це питання відкрито обговорювалося на засіданні Оргбюро та Секретаріату в червні 1929 р. І це не є випадковим. Важко не погодитись із твердженням В. А. Алексєєва, котрий охарактеризував саме 1929-й рік за багатьма параметрами переломним у взаємовідносинах радянської влади і церкви¹.

Коротко нагадаємо основні кроки владних структур у посиленні наступу на релігію та церкву протягом зазначеного періоду.

Уже в січні 1929 р. ЦК ВКП(б) у листі «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи» дав розгорнуту програму антирелігійної пропаганди. У лютому цього ж року до республіканських, крайових, обласних, губернських та окружних комітетів партії був надісланий лист такого ж змісту за підписом Л. Кагановича².

Із грудня 1928 р. по квітень 1929 р. згідно з постановою ЦК КП(б)У в УСРР через Спілку безвірників проводилася широка кампанія огляду безвірницької роботи. Перевіряли ви-

конання попередніх директив; з'ясовували рівень участі в антирелігійній роботі всіх культурно-громадських організацій – профспілок, політосвітніх установ та навчальних закладів НКО, організацій ЛКСМУ, червоноармійських частин, кооперативних установ, видавництв тощо. «Притягли» до активної антирелігійної роботи й нові кадри культурних та наукових працівників³.

8 квітня 1929 р. ухвалено сумнозвісну постанову ВЦВК і РНК РСФРР «Про релігійні організації», яка поширювала свої дії і на територію УСРР. Життєздатність релігійних організацій, товариств, приходів відтоді потрапила під сувору регламентацію державних органів. Це також суперечило Декрету 1919 р. про відокремлення церкви від держави й школи від церкви⁴.

Змінами, що в 1929 р. були внесені до чинної Конституції, значно обмежувалися права віруючих та духовенства в здійсненні релігійного культу й пов'язаної із цим релігійної пропаганди⁵.

1929 рік увінчався ще однією подією, яка змінила форми і методи антирелігійної роботи в бік нетерпимості, грубості й вульгарності щодо релігії та віруючих. II Всесоюзний з'їзд безвірників, який відбувся у Москві з 10 по 15 червня 1929 р., відіграв вирішальну роль у формуванні організаційних структур антирелігійного руху. Враховуючи зміну тональності антирелігійної роботи в бік активізації її рішучості, жорсткості та нетерпимості, Спілка безвірників на з'їзді була перейменована в Спілку войовничих безвірників. Це відповідало меті та завданням антирелігійної роботи – остаточному знищенню релігії, церкви та повній атеїзації населення⁶. Виконуючи рішення партійних органів та безвірницьких з'їздів, СВБ починає активно залучати музеї та їхніх працівників не лише до антирелігійної пропаганди, а й до активної антирелігійної роботи.

Початківцями в музейному русі були Полтавський та Чернігівський державні музеї, які широко використовували у своїй роботі систему пересувних антирелігійних виставок. Зокрема, при Полтавському музеї ще в 1928 р. безвірницькими силами було організовано антирелігійну виставку, а в 1929 р. при музеї утворився антирелігійний кабінет. 1930 р. він реорганізувався в антирелігійний відділ, що проводив екскурсійну роботу в інших відділах⁷.

На засіданні Оргбюро та Секретаріату в червні 1929 р. ухвалили рішення про розробку та реалізацію протягом наступного бюджетного року плану організації в Києві Всеукраїнського антирелігійного музею. При окружних музеях планувалось утворити антирелігійні відділи та забезпечити в них фактичне проведення антирелігійної роботи⁸.

Виконуючи це розпорядження, на засіданні Секретаріату ВУЦВК 5 серпня 1929 р. було вирішено “задовольнити клопотання трудящої людності міста Києва” й передати Володимирський собор у відання народного комісаріату освіти для організації в ньому Всеукраїнського антирелігійного музею. Київський ОВК повинен був знайти кошти на утримання музею до кінця бюджетного року, а з нового року він передавався на утримання НКО⁹. Дещо раніше, у липні 1929 р., “задовольняючи прохання” Охтирського місцевого краєзнавчого музею, йому було передано колишню графську церкву¹⁰.

3 лютого 1930 р. відбулася нарада Харківської окружної інспектури Наросвіти з питання організації антирелігійного музею у м. Харкові, що також претендував на роль все-українського значення. Музей організовувався за матеріальної підтримки всіх установ та організацій. Основні суми мали надіслати: профспілки – 3000 крб., ЦР СВБ України – 1000 крб., окружна рада СВБ – 500 крб., Всеукраїнське антиалкогольне товариство – 1000 крб.; усього потрібно було 38000 крб. Музей мав перебувати в розпорядженні Харківської окружної ради Спілки безвірників, а методичне керівництво відводилося органам НКО. Для нього планувалося терміново передати приміщення Свято-Духовної чи Миколаївської церкви або Різдва собору¹¹.

13 травня 1932 р. на засіданні президії ЦР СВБ було заслухано інформацію про антирелігійний музей у Красногорську, що знаходився в приміщенні колишнього Святогорського монастиря. Зваживши на величезне значення цього музею для антирелігійної роботи в Донбасі, було ухвалено перетворити його на Вседонбаський антирелігійний музей. Водночас президія затвердила кошторис необхідної музею матеріальної допомоги. Звернулися по допомогу до ВУРПС, було виділено бригаду для переобладнання й перебудови експозицій музею. Науково-методичному секторові ЦР СВБ доручено терміново організувати

зразкову виставку антирелігійного руху в Україні, щоб передати її в постійний фонд Вседонбаського музею. Керівництво музеєм узяла на себе президія Центральної ради СВБ¹².

Однією з ланок системи атеїстичного виховання мало стати Всеукраїнське музейне містечко (ВММ), яке виникло на базі Києво-Печерської лаври за розпорядженням ВУЦВК та РНК від 29 вересня 1926 року¹³. На початку 1930-х років це був найбільший в Україні заповідний комплекс, на території якого функціонував ряд музеїв, установ НКО та ВУАН. Особливо багато зусиль співробітники заповідника доклали до створення Всеукраїнського антирелігійного музею. Відповідно до рішень наради, яка відбулася при НКО УСРР 11 вересня 1929 р. за участі представників управлінь наукових та політосвітніх установ комісаріату, Всеукраїнської ради Спілки воєвничих безвірників, антирелігійного підвідділу ЦК КП(б)У він розгорнув свою діяльність на базі пам'яток і установ Всеукраїнського музейного містечка та Володимирського собору¹⁴.

Науково-дослідна робота, яку мало проводити музейне містечко, зводилася до “перегляду основних релігійних систем та їх походження, викриття їхньої експлуатаційної ролі на тлі соціальних процесів суспільства, удару по авторитету церковників, виявлення їхнього класового обличчя, соціально-побутового шкідництва, їхньої контрреволюційної суті”. Для фінансування роботи музею передавалися кошти з географічного кабінету Харківського ІНО, відділу Єгипту й іудаїзму Полтавського музею, відділу Єгипту музею в Одесі та з інших музеїв України¹⁵.

За умов активізації воєвничої богоборчої політики на рубежі 1920-х - 1930-х років особливо гостро постало питання охорони та збереження пам'яток культового призначення. Незважаючи на те, що в середині 1920-х років за деякої лібералізації партійно-державної атеїстичної політики відбулося організаційне становлення пам'яток охоронних структур та законодавче врегулювання питань охорони історико-культурної спадщини, можливості пам'яток охоронців були дуже обмежені. Вирішувати ці питання доводилося в надзвичайно складній атмосфері спровокованої й організованої партійними та державними органами антирелігійної істерії. Спроби захистити від воєвничих атеїстів шедеври

культової архітектури чи культове начиння історико-мистецького значення нерідко розцінювалися як виступи на захист релігії і закінчувалися відвертим цькуванням подвижників збереження історико-культурної спадщини.

Показовим прикладом у цьому контексті є доля директора Чернігівського державного музею М. Г. Вайнштейна. Він був людиною невіруючою і напевно через переконання влаштував при музеї низку антирелігійних виставок. Водночас директор чимало зробив для організації охорони культових пам'яток Чернігівщини. Влітку 1929 р. на Чернігівському окружному з'їзді осередків Спілки безвірників М. Вайнштейн відмовився підписати папери на закриття храмів, передбачаючи їхнє подальше руйнування. Однак у відповідь голова Спілки безвірників Чернігівщини Щербатов звинуватив його «в прикритті релігії охороною пам'яток». Подібне звинувачення було висунуте і проти співробітника Чернігівського державного музею В. Г. Дроздова, який підтримав свого колегу на безвірницькому з'їзді¹⁶. Зрештою обидва пам'яток охоронці змушені були виїхати з Чернігова.

З ініціативи СВБ виникають антирелігійні музеї на місцях, які часто функціонують у переобладнаних церквах і соборах. Наприклад, у Прилуках 1930 р. музей з'явився у закритій Миколаївській церкві¹⁷. У 1939 р. в Полтаві в приміщенні колишньої Спаської церкви за рішенням обласної ради СВБ виник обласний антирелігійний музей¹⁸. Подібними діями органи влади здобували не лише політико-ідеологічні дивіденди, але й матеріальний зиск.

Почин у цій справі належав не тільки безвірницькому активу, а й пам'яток охоронним структурам. Передача вилученої з користування віруючих культової архітектури під різного роду культосвітні заклади системи НКО УСРР бачилася своєрідним вирішенням проблеми їхньої охорони. У такий спосіб пам'яток охоронці сподівалися врятувати цінні зразки культової архітектури від руйнування. А ще – забезпечити безпосередній контроль за їх використанням у галузі органів народної освіти, державних пам'яток охоронних структур та музеїв.

І такі сподівання не були безпідставними. Надто, коли йшлося про використання храмів під музеї – установи, співробітники яких мали

досвід охорони не лише рухомих, а й нерухомих пам'яток. Як свідчать численні факти, правоохоронці прагнули передати храми саме під музеї. Для означення цього процесу О. О. Нестуля вперше використовує поняття «музеїфікація» культових споруд¹⁹.

У 1930 р. в Чернігові місцеві пом'яткоохоронці обґрунтували ідею створення на базі Спаського цвинтаря Антираелігійного музейного містечка. Задля цього вони пропонували включити до історико-культурного заповідника Борисо-Глібський собор, П'ятницьку та Катерининську церкви. Так до 1932 р. вдалося поставити на консервацію П'ятницьку церкву, а Катерининську передати під архівосховище. Однак заповідна форма їхньої охорони так і не була запроваджена²⁰.

При краєзнавчих музеях відділи культів перейменовувалися на антираелігійні відділи, які теж займалися пропагандою воєнничого атеїзму. Місцеві організації СВБ постійно брали участь у роботі культполітрад музеїв та громадських переглядах музейних збірок. Так музейно-виховна робота стала постійною ланкою їхньої діяльності. Безвірницький робітничий чи селянський актив поповнював кадри музейних працівників, які проходили перепідготовку при відповідних вищих навчальних закладах²¹.

Так у руках владних структур музеї стали потужним інструментом ідеологічного тиску, дієвим засобом пропаганди більшовиками своїх ідей, агітації мас за їх підтримку та організатором реалізації їхніх планів і програм. Музеї та активне залучення безвірницьких сил до музейної діяльності відіграли чималу роль у формуванні громадської думки в боротьбі проти релігії,

церкви та віруючих. Саме тому музейних працівників можна вважати одним з активним чинників у здійсненні державно-партійними органами антираелігійної та антицерковної політики. Ті, хто відмовлялися прийняти такий стиль роботи, зазнавали цькування та репресій.

Водночас важко було знайти бодай одну музейну структуру, яка б оминала проблеми антираелігійної пропаганди. Котра б не знаходила на своїх виставкових площах місця для висвітлення саме тієї моделі державно-церковних відносин, яку прагнули втілити державно-партійні функціонери. За командою «згори» відбувалась «антираелігієзація» всіх існуючих музеїв, втягування їх в орбіту боротьби на «ідеологічному фронті» й наповнення новим воєнничо-атеїстичним змістом. Таким чином, із суб'єктів антираелігійної пропаганди музеї ставали її об'єктами.

Прагнучи «підігнати» насаджуваний світогляд під господарсько-політичні заходи більшовиків, зробити громадян слухняними гвинтиками державного механізму, влада намагалася знищити церкву та сформувані потрібний тоталітаризмові тип бездуховності. Суттєву допомогу в цьому партійно-державним органам мала б надати, на думку більшовиків, Спілка воєнничих безвірників. Вона ініціювала, організовувала та реалізовувала численні культурно-масові заходи, активно залучаючи до цього вже існуючі музеї і створюючи нові. Такі дії мали зруйнувати традиційний уклад життя, викоринити культурні звичаї та обряди українців, очистити свідомість народу від релігійних «забобонів».

Джерела та література

1. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – С. 297.
2. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні, 1917 – 1941 рр. / НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – Ч. II: Кінець 20-х – 1941 рр. – С. 15.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (Далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 7, спр. 104, арк. 64 – 65.
4. О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма – ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М.: Политиздат, 1981. – С. 129 – 130.
5. Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. вступ. ст. і примітки Б. О. Лобовика, Р.С. Приходька. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 207 – 209.

6. Олещук Ф. Новый устав Союза Воинствующих безбожников // Антирелигиозник. – 1929. – № 7. – С. 20.
7. Панкратьев А. Діяльність Полтавського державного музею на антирелігійному фронті // Безвірник. – 1931. – № 7-8. – С. 44-45.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 125, арк. 66.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі – ЦДАВО України), ф. 5, оп. 3, спр. 1627. – Арк. 29
10. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1627. – Арк. 25
11. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 255. – Арк. 35 – 36.
12. Безвірник. – 1932. – № 11-12. – С. 28.
13. Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. вступ. ст. і примітки Б. О. Лобовика, Р. С. Приходька. – К.: Політвидав України, 1979. – С.209.
14. ЦДАГО України, ф. 166, оп.6, спр. 9391, арк. 53.
15. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 1099, арк. 1 – 5.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3463, арк. 23.
17. Безвірник. – 1930. – № 10. – С. 35.
18. Безвірник. – 1939. – 3 вересня. – С. 4.
19. Див.: Нестуля О. О. Вказ. праця. – С. 86 - 89
20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, арк 71 – 78.
21. Чергові завдання антирелігійної роботи // Безвірник. – 1931. – № 15.– С. 38.

Лариса Дудка

Антирелигиозация музеев и музеификация культовых сооружений: две параллели насаждения советской модели государственно-церковных отношений в Украине в конце 1920-х – 1930-х годов

На основани архивных материалов, исторической литературы, публикаций периодических изданий исследуется участие Союза воинствующих безбожников Украины в привлечении музеев к антирелигиозной работе, в организации антирелигиозных музеев и использовании музейной деятельности, в насаждении обществу антирелигиозных взглядов.

Ключевые слова: *Союз воинствующих безбожников, религия, музей, антирелигиозная пропаганда.*

Larysa Dudka

Anti-religion imposition of museums and museumification of worship structure: two parallels of realization of the soviet model of state-church relations in Ukraine at the end of 1920 –1930th

On the basis of the archived materials, historical literature, participating of Union of militant atheists of Ukraine in media publications is probed in bringing in of museums to anti-religious work, in organization of anti-religious museums and use of museum activity, in society planting to anti-religious looks.

Keywords: *Union of militant atheists, religion, museum, anti-religious propaganda.*

